
La política municipal de Josep Santa-Maria, alcalde de Barcelona, 1858-1863

Glòria Santa-Maria Batlló*

Barcelona Quaderns d'Història, 10 (2004)

Josep Santa-Maria i Gelbert (Tolosa de Llenguadoc, 1812-Barcelona, 1867), liberal progressista,¹ fill del també polític Domingo Santamaria² i Serra, fou elegit diputat suplent a Corts per Barcelona el 1836, però no en prengué possessió per minoria d'edat. Al cap de set anys, el 1843, fou comandant de la Milícia Nacional i administrador i redactor del diari *El Constitucional*. Aquell mateix any 1843, dins del règim de presidència col·legiada, fou un dels alcaldes constitucionals de Barcelona, del 21 de maig al 21 de novembre, i president de la Junta d'enderrocament de les muralles. Fou un dels onze membres del consistori que romangueren a Barcelona durant tota la Jamància i, a partir del 14 de novembre, quedà com a únic alcalde al capdavant de vuit regidors quan el primer alcalde Josep Soler i Matas i el regidor Josep Oriol Ronquillo abandonaren la ciutat per negociar amb el capità general, Laureano Sanz, i decidiren no tornar-hi.³ Llicenciat en Dret a Barcelona el 1846, fou jutge de pau a Barcelona des de la instauració d'aquesta institució el 1855 fins a prendre possessió de l'alcaldia el juliol del 1858. El 1850 i el 1858 (en aquesta última data, ja essent alcalde), fou candidat a Corts pels electors progressistes del partit liberal a Lleida. Més tard, a la legislatura de 1865-1866, fou elegit diputat per aquest districte a les llistes de la Unió Liberal. Tingué una intervenció decisiva en la restauració dels Jocs Florals el 1859.

* Aquesta comunicació toca alguns aspectes d'una investigació en curs més àmplia sobre l'activitat política de Josep Santa-Maria.

1. Vegeu Josep M. PONS, *El sistema polític a Lleida durant els anys de consolidació del liberalisme censatari (1843-1868)*, tesi doctoral, Barcelona, UPF, 2001, pàg. 148, 447, 467, 483 i 484.
2. Domingo SANTAMARIA I SERRA (Berga, 1781-Barcelona, 1857) fou diputat suplent a la Diputació de Lleida el 1836 i candidat a senador en la terna proposada pels electors de la província de Lleida el 1843. La dispar grafia del cognom s'explica perquè, a diferència del seu pare, Josep Santa-Maria signà i escrigué el cognom separat i amb guió, a partir de 1843, i així el consignà a tots els documents oficials, potser perquè al llibre de registre del seu naixement a Tolosa de Llenguadoc el cognom figura separat.
3. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), ms. A 324, *Capitulacion de Barcelona, 1843*.

La seva actuació al capdavant del consistori anà sempre en la línia de defensar i reivindicar les atribucions i les competències de l'Ajuntament com a govern municipal. Ho veurem en: 1) l'exigència que Barcelona no sigui plaça de guerra i l'exemple sigui il·limitat; 2) la demanda de la competència municipal sobre els terrenys de les antigues muralles i zones militars; 3) les reiterades peticions de reforma de la llei d'expropiació forçosa de 1836, que, en la seva opinió, era extremament favorable als propietaris particulars i bloquejava l'acció de l'administració municipal en defensa de l'espai públic; 4) la reivindicació de les atribucions municipals per decidir sobre l'exemple de la ciutat; i 5) el projecte d'enderrocament de la Ciutadella i el retorn a la ciutat dels seus terrenys (que reitera la reivindicació que féu el 1843 com a president de la Junta d'enderrocament de les muralles).

Que Barcelona no sigui plaça de guerra i que l'exemple sigui il·limitat

Quan s'aprovà pel govern de Madrid l'enderrocament de les muralles de Barcelona (reial ordre de 12-VIII-1854), s'havia deixat per més endavant la qüestió de si la ciutat havia de ser o no plaça de guerra. Pocs dies després de ser nomenat alcalde, Josep Santa-Maria rebé la invitació del capità general, Domingo Dulce, a una reunió en què aquest presentà i consultà a les autoritats del municipi l'avantprojecte d'exemple i fortificació de la ciutat (segons reial ordre de 26-VII-1858), elaborat per enginyers militars i per Francesc Daniel Molina, que era també arquitecte municipal però que participà en aquest treball al marge de l'Ajuntament i en franca disputa amb el també arquitecte municipal Miquel Garriga i Roca.⁴ A la sessió plenària del cos municipal de 3 d'agost de 1858, l'alcalde proposà que assistís a la reunió amb el capità general una comissió de regidors per tal que fos més operativa, però «sin que no obstante pueda nunca entenderse que este Ayuntamiento deje de ser, como lo es según la ley, la corporación encargada principalmente de representar á la Ciudad en un negocio propio de sus atribuciones».⁵ S'aprovà per unanimitat que l'Ajuntament «considera del todo perjudicial á los intereses de la Ciudad que representa, que sea plaza de guerra, y sostenerlo así dentro del círculo de la ley»,⁶ i en les successives reunions del ple fou una constant la insistència de l'alcalde i els regidors a posar en primer pla aquesta reivindicació.

Un primer dictamen sobre el projecte del Ministeri de Guerra, que es discutí al plenari de l'11 de novembre de 1858, diu textualment: «Un ensanche limitado como el que propone, es dejar siempre viva la cuestión para Barcelona, sujetándola á que se reproduzcan incesantemente las instancias para adquirir nuevos espacios donde edificar y formar nuevas calles y plazas».⁷ El text definitiu eleva

4. Vegeu l'escrit de F. D. Molina a l'Ajuntament, 2-VIII-1858, a *AMAB* (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), exp. 1.375, peça 2a.

5. *AMAB*, Actes de 1858, 40 A 134, f. 152 i s.

6. *AMAB*, Actes de 1858, f. 152 i s. i nota al marge de la carta de Domingo Dulce, de 2-VIII-1858, llegida en la sessió del dia 3-VIII-1858.

7. *AMAB*, exp. 1.375, peça 2a.

una queixa perquè no s'ha deixat que sigui el mateix govern municipal qui s'encarregui de la qüestió d'eixample, i centra les principals objeccions en el fet que encara no s'ha decidit si Barcelona ha de continuar essent plaça d'armes o no o si es pensa aixecar unes noves muralles o només casernes. L'estatus de Barcelona com a plaça de guerra limitaria el creixement de la ciutat i faria que renunciés al «destino que le prepara el porvenir con la grandiosa obra de la abertura del Istmo de Suez».⁸

La postura del municipi obtingué els seus fruits, primer, amb la reial ordre de 29-X-1858, que denegà l'avantprojecte dels enginyers militars i, posteriorment, i molt més important, amb la reial ordre de 9-XII-1858, del Ministeri de Guerra, en què es declarà que Barcelona no seria plaça d'armes i es delimitaren les zones militars a Montjuïc i la Ciutadella, la qual cosa possibilità l'eixample il·limitat. Aquesta reial ordre permeté, així mateix, l'enderrocament de la muralla que unia la Ciutadella amb el mar, que fou demanat formalment per Josep Santa-Maria al capità general, Domingo Dulce, en carta de 28-I-1859, i concedit per aprovació del Congrés dels Diputats el 2 de març de 1859.⁹

Malgrat els avenços que tot això representava per a les aspiracions de la ciutat, la reial ordre de 9-XII-1858, inclogué dues disposicions que dificultaren enormement a l'Ajuntament de portar a terme l'eixample i que, una vegada aconseguida la primera i fonamental reivindicació que Barcelona no fos plaça de guerra, es convertiren, juntament amb l'exigència de la reforma de la llei d'expropiació forçosa, en reivindicacions principals del govern municipal.

Que els terrenys de les antigues muralles i zones militars siguin competència municipal

La disposició 6a de la reial ordre de 9-XII-1858, deia que els terrenys de totes les antigues fortificacions pertanyien al «ramo de guerra» i que, per tant, l'administració militar procediria a la seva venda. La 8a deia: «Que la Corporación municipal de Barcelona abonará el valor de los terrenos mencionados que ocupe para calles, plazas, paseos, y demás al precio que les corresponda según el que tenga los solares contiguos». A més del fet polític de la invasió de competències municipals, cal tenir molt present la situació ruïnosa de l'economia de l'Ajuntament, que arrossegava un dèficit elevadíssim des de feia molts anys i que impossibilitaria una despesa semblant.

A partir d'aquest moment, el govern municipal dirigí els seus esforços a aconseguir del govern la cessió gratuïta dels terrenys de les antigues muralles i també una llei d'expropiació forçosa per causa d'utilitat pública de tots els terrenys que hagués d'ocupar l'eixample, la qual cosa es considerà imprescindible per-

8. AMAB, exp. 1.375, peça 2a.

9. L'enderrocament comença el 16 de maig de 1859, data emblemàtica per al municipi: «También acuerda S. E. [...] que debiendo considerarse el derribo de las puertas de mar como el principio de la grande obra de ensanche de esta Ciudad, quede en actas consignado que en el día de ayer lunes diez y seis de los corrientes se comenzó á este efecto por el destagista D. Francisco Diví» (AMAB, Actes de 1859, f. 181).

què l'eixample es pogués portar a terme «mirando el porvenir y sin mezquinas miras de conveniencia privada».¹⁰

La situació del govern municipal, tal com la presentà al ple del 19-I-1859 un document de la Comissió d'Eixample signat en primer lloc per l'alcalde, era, en resum, la següent: ¿com l'Ajuntament podia plantejar-se portar a terme l'eixample de Barcelona si, d'una banda, l'Estat reclamava com a propis els terrenys de les antigues fortificacions i pretenia que una administració municipal amb greus problemes econòmics com la de Barcelona els hi pagués, i, de l'altra, la llei d'expropiació emparava els propietaris en detriment dels interessos públics i, consegüentment, l'Ajuntament es trobaria bloquejat quan volgués obrir l'eixample, perquè li seria impossible fer front a les elevades indemnitzacions que preveia la llei vigent des de 1836? En primer lloc, es qüestionà el dret de l'Estat a disposar com a propis dels terrenys de les antigues i enderrocades fortificacions. Després de calibrar les diferents opcions que tenia la corporació municipal –«hacer valer legalmente en contienda contencioso-administrativa sus fundadas pretensiones de propiedad» i demanar «la concesión de terrenos con destino á edificios públicos de carácter general y local»– es proposà, i fou aprovat pel ple, que s'elevessin dues exposicions a la reina. La primera, «solicitando la concesión gratuita de los terrenos necesarios para paseos, calles y plazas en la nueva población y para edificios nacionales, provinciales y locales así de beneficencia é instrucción como de los destinados al culto». I la segona, «con objeto de obtener la suspensión de la venta de los terrenos ocupados por las derruidas murallas hasta quedar levantado y aprobado el plano de la nueva ciudad».

Pocs dies després saltà el primer signe d'alerta: alguns particulars havien sol·licitat a l'autoritat militar permís per a construir edificis en els terrenys de les antigues fortificacions. Josep Santa-Maria envià una carta a Domingo Dulce, el 29 de gener de 1859, puntualitzant que «después de la Real orden de 9 de diciembre último concediendo el ensanche, todo el espacio contenido fuera del perímetro de las fortificaciones que quedan subsistentes cede en beneficio del mismo y por consiguiente queda bajo la inspección inmediata del Municipio [...] incumbiéndole en su consecuencia el conocimiento y resolución de tales instancias», i li demanà que resolgués les peticions que li dirigien «sin perjuicio de las atribuciones que por reglas de policía urbana competen al Cuerpo municipal, si es que no juzga más acertado abstenerse de todo conocimiento acerca de tales instancias». Les fortificacions subsistents eren, com he dit abans, la Ciutadella i Montjuïc, però el problema fou que Capítan General començà a rebre peticions de propietaris que volien comprar terrenys de les antigues muralles. Vengué i donà permisos de construcció en els terrenys de la Barceloneta, sense tenir en compte que les edificacions que s'aixequessin podien entrar en contradicció amb el futur projecte d'eixample o de reforma de la ciutat, la qual cosa faria que, «a los muchos propietarios particulares con quienes será preciso luchar hoy, habría que agregar los nuevos de mañana». Aquí s'entrevéu ja la sèrie d'enfrontaments que es produïrien i que anirien en dues direccions durant tot aquest període: entre propietaris i govern municipal i entre aquest darrer i l'administració de l'Estat.

10. Escrit de la Comissió especial d'eixample, 18-I-1859, aprovat pel ple del 19 (AMAB, exp. 1.375, peça 2a).

Començaren també les múltiples gestions que l'alcalde dirigí a les instàncies superiors per intentar preservar l'espai públic davant dels interessos privats i sota la competència de l'Ajuntament.

L'exposició que demanava suspendre la venda de terrenys de les antigues muralles i zones militars no fou cursada pel governador civil, Ignasi Llasera i Esteve, que en carta dirigida a Josep Santa-Maria, el 19 de febrer de 1859, argumentà que fins que no s'aprovés el plànol i «el ramo de guerra» no designés els terrenys que es reservava (com establia la disposició 9a de la reial ordre de 9-XII-1858), no es podrien qualificar ni conèixer els que es destinarien a l'edificació civil i, per tant, no calia molestar el govern, perquè ell no pensava anunciar-ne cap venda. Es confirmà, de tota manera, que Capitanía General estava venent terrenys a la Barceloneta, tal com explicava el govern municipal en exposició dirigida a la reina el 27 d'abril de 1859, en què es demanava que se suspenguessin les vendes de terrenys, que es facultés l'Ajuntament per expropiar els compradors i que s'estengués a la Barceloneta la jurisdicció municipal i les prescripcions de les seves ordenances.

L'Ajuntament no només no obtingué resposta a la seva exposició, sinó que la situació s'agreuà de manera tal que l'alcalde es veié obligat a dirigir-se directament a Domingo Dulce, un any més tard, en carta del 21 d'abril de 1860, per demanar que no vengués més terrenys a particulars ni donés més permisos per construir als propietaris de la Barceloneta. En aquesta comunicació, Josep Santa-Maria reiterà que, a partir de la reial ordre de 9-XII-1858, la Barceloneta havia deixat d'estar sota jurisdicció militar i, per tant, quedava sota competència municipal. L'alcalde exposà la situació caòtica que s'anava produint en aquell barri:

Con motivo de las construcciones que reclaman los propietarios cuyos recursos están á la vista y de las ya verificadas, se halla á punto de desaparecer una calle la más principal sin duda de aquellos barrios, la que dá frente al puerto [...]. Son ya muchos los propietarios que han adelantado los frentes de las casas hasta el encuentro del paseo por el efecto de los traspasos verificados por esa Capitanía General, y el Ayuntamiento [...] cree que antes de la utilidad privada ó individual, está la de la generalidad ó mayor número y por consiguiente debe ser preferido en la adquisición de solares, para que no desaparezca una Calle que desde la fundación de la Barceloneta ha sido siempre tal y cuya conservación reclaman tan poderosas razones [...].

Com que la situació continuava igual, Josep Santa-Maria es dirigí vuit mesos després, el 10 de desembre de 1860, de manera contundent al governador civil, Ignasi Llasera i Esteve:

Cualesquiera que fuesen los derechos de la Capitanía General del Principado sobre los terrenos de la Barceloneta, acerca de los cuales el Ayuntamiento no entrará en cuestión, supuesto que no es este el lugar oportuno, es evidente que aquella Autoridad no tendría otro carácter que el de un simple particular que enagena ó establece sus propiedades, por que así le conviene ó mira beneficioso á sus intereses, mas al hacerlo, no puede en manera alguna coartar ni menoscabar las atribuciones á la Corporación municipal sobre la policía urbana y la proyección y levantamiento de edificios [...]. Pero

se dice por el recurrente [el propietari Jaime Sust], que en diferentes periodos otros propietarios edificaron sin permiso de la Municipalidad y que no debe ser de peor condición que aquellos. V. E. sabe á que causas fueron tales abusos debidos y cuantos disgustos importaron. Durante largos años y hasta muy reciente fecha¹¹ Cataluña estuvo sujeta á un régimen escepcional, bajo el yugo más ó menos arbitrario de la autoridad militar, cuya influencia se hacía sentir siempre en todas las regiones oficiales, aun en las más ajenas á la política [...]. Barcelona ha presenciado estos y otros escesos, su Ayuntamiento ha protestado sobre ellos del modo que podía hacerlo y V. E. no ignora cuanta abnegación, cuanto esceso de amor á la localidad y cuanta prudencia y sufrimiento se ha necesitado en diferentes épocas para ser Concejal en Cataluña. Ahora bien ¿Aquellas arbitrariedades crean algún derecho? [...].

Josep Santa-Maria reiterà que, a partir de la reial ordre de 9-XII-1858, l'Ajuntament havia assumit per complet la jurisdicció municipal de la Barceloneta,

que solo épocas de fatal recordación pudieron desconocer [...]. Resultaría la irregular anomalía, motivada por los abusos esplicados, de haber el Ayuntamiento de pagar por un terreno que era Calle y de cuyo dominio había disfrutado el Común desde la creación de la Barceloneta, lo cual es tanto como decir, que si algún día cambiadas otra vez las cosas, quisiese la Capitanía General hacer uso de los antiguos privilegios, podría presentarse el absurdo de una población sin calles ni plazas, pues á tales resultados conducen los procedimientos que se adoptaron tan abiertamente opuestos á todo miramiento hacia la Corporación municipal, con la que para nada se contaba.

Els temors de l'alcalde es veieren confirmats, anys més tard, quan la continuada venda per part del Ministeri de Guerra dels terrenys de les antigues fortificacions imposà de fet una situació que impedí tant l'obertura del bulevard de circumval·lació proposat per l'Ajuntament i projectat per Miquel Garriga i Roca, com l'execució del pla Cerdà tal com estava previst en aquestes zones.

Les dificultats per exercir les competències municipals sobre l'espai públic es palesaren també en les obres dels ferrocarrils. La correspondència, els mesos de febrer i març de 1859, entre l'alcalde, el president de la Junta Directiva del *Ferrocarril del Centro* i el governador civil, mostrà el conflicte, quan l'alcalde exigí que s'aturessin immediatament les obres de l'estació, començades sense permís municipal i en possible contradicció amb el futur eixample, i l'empresa oposà que l'obra depenia del Ministeri de Foment i no de l'Ajuntament. Un conflicte semblant es produí en les obres del ferrocarril de l'Est, amb la *Sociedad del Ferrocarril de Barcelona a Arenys de Mar y Gerona*, en terrenys venuts per Capitanía General «derivando derecho de una pragmática de 1715, cuya eficacia en nuestros días es cuanto menos dudosa».¹²

11. Reial decret de 20-IX-1858, que derogava l'estat de guerra que hi havia al Principat des del 1842.

12. Escrit de la Comissió d'Eixample al ple, 28-III-1859, a *AMAB*, exp. 1.375, peça 6a.

Que es reformi la llei d'expropiació forçosa de 1836

El 28 de maig de 1859, Josep Santa-Maria trameté a Ignasi Llasera i Esteve l'exposició a la reina sobre la modificació de la llei d'expropiació forçosa, aprovada en sessió plenària de 17 de maig de 1859. L'exposició començava de manera contundent:

El ensanche de Barcelona [...] sería en lo práctico una ilusión completa y desvaneciera las más legítimas esperanzas, si su realización debiese llevarse á cabo con las condiciones de las actuales leyes administrativas [...]. El estudio de la ley sobre espropiación forzosa por causa de utilidad pública ha dado á conocer, a medida que su aplicación ha sido más frecuente, que todas sus ventajas son para los particulares y para la Administración los inconvenientes [...] si en casos particulares y aislados, en cierto modo de ninguna o escasa trascendencia, se ha encontrado defectuosa la ley, demasiado restrictiva para los intereses de la Administración, al paso que sobrado pródiga con los privados, con mayor razón todavía al tratarse de un hecho de tal naturaleza [l'eixample] que superará por su complicación y grandiosidad mismas las suspicaces previsiones.

Com a qüestió prèvia, es demanava que, amb l'aprovació del plànol d'eixample, el govern fes una declaració explícita en el sentit que l'eixample de Barcelona era una obra d'utilitat pública «de todas las obras hacederas en conformidad con el mismo, así en los nuevos solares, como en la antigua Ciudad». Si aquesta qualificació ja era necessària per a obrir un carrer o per a enderrocar una casa, és evident que havia de ser imprescindible per a construir una ciutat nova. Una vegada assentat aquest pressupòsit necessari perquè l'obertura de l'eixample es pogués acollir a una futura llei d'expropiació forçosa, modificació de la vigent des de 1836, s'entrà ja pròpiament en les propostes per canviar la llei. Després d'algunes consideracions sobre les amargues experiències de l'Ajuntament amb la llei, s'advertí que la proposta era de transcendència, perquè «no abraza tan sólo los solares no edificados ó sea el terreno donde se asentará la nueva Ciudad, sino que partiendo del principio de ser el ensanche á la vez mejora de la actual, se indican las reformas de que á este objeto es susceptible», és a dir, s'insistí en la necessitat de millorar també les condicions de vida a la ciutat actual. Cal dir que fins al 1879 no hi hagué una llei d'expropiació forçosa que es referís a la reforma de l'interior de les poblacions.¹³ Es passà a analitzar les diferents situacions en què la llei actual podia bloquejar el projecte d'eixample, a causa, per exemple, del principi que dictaminava que no es podia expropiar sinó allò estrictament necessari: «y veces ha habido en que circunscrito el Ayuntamiento á espropiar lo absolutamente indispensable, un propietario ha sostenido con ahinco que sí se le podía espropiar de los bajos, no de lo alto de un edificio, dando con esto lugar á cuestiones de solución imposible».

13. Vegeu Martín BASSOLS COMA, *Génesis y evolución del derecho urbanístico español*, Madrid, Montecorvo, 1973, 2a part, cap. 3.

Es feren referències a la llei francesa de 1852,¹⁴ com a exemple a seguir, i s'esmentà la solució aplicada a la Puerta del Sol de Madrid, com un exemple semblant al que proposava l'Ajuntament per a cobrir els buits de la llei actual:

Nuestra ley de expropiación forzosa tiene dos vacíos inmensos: uno el no hacer distinción entre obras y obras; y otro el no hacerse cargo de que el ser expropiado es una desgracia de la que se puede pedir indemnizar, no un privilegio para hacer un negocio [...]. El respeto á la propiedad es considerar los derechos del propietario antes de decretarse la expropiación y resistirse á declarar la expropiación, cuando no es necesario; no es sacrificar los intereses de la administración que es propietaria también; no es sacrificar las áreas de esta á las ganancias de aquel.

L'Ajuntament féu propostes alternatives a la llei de 1836 que facilitessin l'acció municipal en defensa de l'espai públic.

Un dels aspectes més conflictius fou la llarguíssima tramitació de les expropiacions sota la llei vigent, que beneficià els propietaris i bloquejà l'actuació municipal: «sin olvidar tampoco la cuestión de trámites de la expropiación, una de las más vitales, de las más ocasionadas á graves abusos y de las en que la Administración por no haberse tenido en cuenta en la ley vigente los sanos principios en la materia, con haberse exagerado el derecho de propiedad, ha sentido más los perjuicios». Es proposà un sistema de terminis curts que agilitessin el procés.

També es proposà la reforma del procediment de la fixació dels valors de les expropiacions, en la línia de la legislació francesa, amb un jurat que, si determinava que l'administració tenia raó davant el propietari, el cost del procés recauria en aquest darrer. D'aquesta manera, «se ahorrarán no pocas dilaciones y no poco gasto á la Administración, terrible balumba que ahora embaraza retarda y para á veces su acción y su voluntad de hacer el bien publico».

Després de cursar aquesta exposició, Josep Santa-Maria escrigué als diputats a Corts per Barcelona, Pascual Madoz, Laureà Figuerola i Jaume Badia, perquè donessin suport a les peticions del consistori barceloní a Madrid.¹⁵ Els envià còpia del plànol topogràfic de Barcelona, de les bases del concurs d'eixample i de les dues exposicions dirigides a la reina per l'Ajuntament i féu especial èmfasi que l'actual llei d'expropiació forçosa «ha ofrecido no pocos inconvenientes á efecto de la demasiada prodigalidad con que favorece los intereses particulares, sin ningunas garantías para la administración, á la cual notablemente perjudica».¹⁶

Madoz i Figuerola es mostraren optimistes sobre l'èxit de la proposició de l'Ajuntament, en carta de 2 de juliol dirigida a Josep Santa-Maria, després d'entrevistar-se amb el president del govern, Leopoldo O'Donnell. Però la proposta mu-

14. Una de les còpies d'aquesta exposició està arxivada junt amb la traducció de la llei francesa sobre l'expropiació per causa d'utilitat pública, de 1841.

15. El 4-II-1859, el ple municipal nomenà una comissió permanent a Madrid, composta per aquests tres diputats perquè secundés les peticions del municipi de Barcelona davant del govern. Madoz i Figuerola agrairen la confiança i acceptaren, en cartes a Josep Santa-Maria de 12 i 14 de febrer de 1859.

16. Carta de Josep Santa-Maria a Pascual Madoz, 15-V-1859, a *AMAB*, exp. 1.375, peça 3a.

nicipal de modificació de la llei d'expropiació forçosa fou rebutjada pel govern amb la reial ordre de 2-VIII-1859, comunicada pel governador civil a l'alcalde el 10 d'agost. Les raons governamentals foren que la capacitat legislativa era competència de les Corts i instà l'Ajuntament que complís estrictament la llei.

Però abans d'aquesta reial ordre s'havia dictat la de 7 de juny, que, negligint el concurs convocat pel govern municipal, adjudicava per decret l'eixample de Barcelona al projecte d'Ildefons Cerdà. Com que la comunicació de la reial ordre per la qual es rebutjava l'exposició de modificació de la llei d'expropiació forçosa coincidí amb la recepció d'una altra reial ordre de 31 de juliol, que confirmava la de 7 de juny, l'Ajuntament no insistí en la modificació de la llei fins passar les vicissituds del concurs per al projecte d'eixample. El 13 de desembre, l'alcalde envià al governador civil una exposició sobre modificació de la llei d'expropiació forçosa que només es diferenciava de l'anterior en el fet que demanava que es presentés com a projecte de llei als cossos colegiadors.

Una de les raons esgrimides en la reial ordre de 31 de juliol per confirmar l'aprovació del projecte d'eixample de Cerdà dona llum sobre els conflictes que durant aquest període enfrontaren l'Ajuntament amb els propietaris. La reial ordre de 31 de juliol diu, entre altres coses: «Vista la solicitud presentada por varios propietarios de Barcelona para que se les permita construir con sugestión al trazado aprobado [...]». La construcció en terrenys afectats per la futura reforma o l'eixample estava paralitzada, només es deixava construir, tant habitatges com fàbriques, si els propietaris es comprometien a enderrocar sense dret a indemnització en cas que, posteriorment, entressin en contradicció amb la nova delimitació de la ciutat. D'altra banda, el Govern Civil, l'11 de febrer de 1859, seguint les peticions de l'Ajuntament de 3 i 7 de febrer, havia prohibit als alcaldes de Sant Martí de Provençals (amb Poblenou), Gràcia, Sant Gervasi, les Corts, Sarrià i Sants (amb la Bordeta), concedir permisos per edificar en els terrenys entre aquestes poblacions i Barcelona, fins que no hi hagués un traçat definitiu d'eixample. Hi ha tota una sèrie d'expedients, a partir del febrer de 1859, en què es prohibia edificar a propietaris que ho demanaven o es feia enderrocar el que estaven edificant o acabaven d'edificar. La majoria són ordres de demolició que l'Ajuntament instava i demanava al Govern Civil, però també es donaven permisos amb la condició que s'enderroqués l'edifici si després era contradictori amb l'eixample. Per exemple, el 21 de febrer de 1859 Josep Santa-Maria demanà al governador civil que ordenés a l'alcalde de Gràcia que no deixés construir al marquès de Sentmenat. Es produïren també una sèrie de litigis, sobretot a partir de 1862, per les ordres de l'alcalde d'enderrocar els cinquens pisos construïts il·legalment.

A partir del 19 de juliol de 1859, es produí el que sens dubte fou un boicot dels propietaris a l'Ajuntament: els majors contribuents no acudiren a la cita que, d'acord amb la llei, havien de tenir amb el ple –un nombre de majors contribuents igual al nombre de regidors– per a la discussió i la votació de les propostes de recàrrecs ordinaris sobre la contribució territorial i de subsidi, i també sobre les espècies de consum per a cobrir el dèficit del pressupost de 1860. Com que a les successives convocatòries de l'Ajuntament no hi assistí un nombre suficient de majors contribuents, s'hagué d'anar ajornant l'aprovació del pressupost, que no era possible sense la seva assistència. El 28 de juliol, el ple municipal acordà comunicar al Govern Civil la incompareixença dels majors

contribuents a les convocatòries de l'Ajuntament i li demanà que obrés en conseqüència per evitar perjudicis al municipi. No acudiren tampoc a les requisitòries del mes d'agost i, l'1 de setembre, una vegada més, no hi assistiren –en aquest cas, els quatre majors contribuents–, malgrat haver estat citats. Finalment, hi acudiren el 7 de setembre, sota l'amenaça de multa, i se'ls llegí la comunicació del Govern de la Província, de 17 d'agost, declarant obligatòria l'assistència dels majors contribuents i autoritzant l'alcalde per comminar-los amb multa en cas de no assistir-hi.

Els conflictes de l'Ajuntament amb els propietaris es donaren al llarg de tot el mandat de Josep Santa-Maria. La protecció del govern de l'Estat, que emparava els propietaris negant-se a la reforma de la llei d'expropiació forçosa, sumat també a l'ajornament indefinit de l'aprovació de les bases econòmiques de l'eixample, bloquejà en gran mesura el procés de construcció. Tal com analitzava Ildefons Cerdà a *Cuatro palabras sobre el ensanche, dirigidas al público de Barcelona*,¹⁷ la causa de la inactivitat constructora –el seu escrit és de 1861, així que ell es refereix a 1860-1861– calia buscar-la en «la propiedad misma» i, en l'anàlisi que el portà a proposar la mancomunitat de propietaris de cada mançana, deia:

Y además como no hay legislación moderna que destruya los respetabilísimos derechos creados por nuestra legislación antigua, los invocarían con toda energía los propietarios que en tal situación se encontrasen [...]. Y lo peor sería que nuestros Códigos no podrían ofrecer medio alguno para oponerse á la justicia de quien defendiese de esta manera los fueros incuestionables de su propiedad.¹⁸

El 20 de desembre de 1859, l'alcalde envià a Madrid l'exposició sobre les bases econòmiques de l'eixample, aprovada el dia 9 de desembre. Tal com exposà mesos més tard, en una carta a Joan Prim de 31 de maig de 1860, «enlazada esta cuestión [les bases econòmiques] con la de la reforma de la ley de espropiación forzosa, sería de desear que ambas resoluciones coincidieran, para que la demora en una de ellas no dejase infructuosa la aplicación de la otra, y por lo mismo aplazada de nuevo la realización de esa mejora que espera con tanta ansiedad toda la población». En les bases econòmiques de l'eixample es tornà a palesar la importància que el govern municipal donava a la defensa de l'espai públic. Es concretaren 15 bases econòmiques de l'eixample, després d'una llarga exposició en què, entre d'altres coses, es deia:

La primera cuestión que así en el orden cronológico como en el de su trascendencia suscita la idea de ensanche es la concerniente á la espropiación. A cualquiera se le ocurre que lo más obvio y sencillo sería la espropiación general de todos los terrenos que ha de comprender el ensanche; pero este medio es inadmisibile, por no estar conforme ni con la letra, ni con el espíritu de nuestras leyes, ni tampoco con la índole de nuestras costumbres. La espro-

17. I. CERDÀ, *Cuatro palabras sobre el ensanche, dirigidas al público de Barcelona*, Barcelona, Establecimiento tipográfico de Narciso Ramírez, 1861.

18. CERDÀ, *Cuatro palabras...*, pàg. 11.

piación pues debiera concretarse á los terrenos necesarios para calles, calles-paseos, plazas, parques y demás objetos de pública utilidad ó conveniencia.

Aquesta exposició no obtingué resposta i el tema de l'expropiació i el finançament de l'eixample es reemprengué quan la reial ordre de 25-III-1861 determinà que l'Ajuntament de Barcelona proposés els mitjans econòmics per portar a terme l'eixample a partir dels estudis d'Ildefons Cerdà.

Que es porti a terme l'eixample i en siguin respectades les competències municipals

El 15 d'abril de 1859 foren aprovades pel Govern Civil les bases per al concurs del projecte d'eixample, proposades per l'Ajuntament l'1 d'abril. Divergien en dos punts de les proposades per la Comissió Consultiva: en el termini determinat en un principi per l'Ajuntament –31 de juliol–, que era considerat massa curt per la Consultiva; i en el fet que l'Ajuntament es reservava un paper destacat en la resolució del concurs¹⁹ mentre que la Consultiva preferia un jurat independent del govern municipal. Ambdues divergències foren corregides posteriorment: el 13 de maig, es comunicà l'ampliació del termini de presentació de projectes fins al 31 d'agost i, posteriorment a la publicació de la reial ordre de 7 de juny, que aprovava el projecte d'Ildefons Cerdà, l'Ajuntament decidí que el jurat fos totalment independent del govern municipal i que s'elegís per sorteig a partir de les ternes proposades per les diverses institucions. Però és interessant consignar l'argument personal de Josep Santa-Maria, justificant el paper de l'Ajuntament, manifestat tant en la sessió del ple del 6 d'abril de 1859 com en carta al governador civil:

El Ayuntamiento nada más procuró al establecer aquella fórmula sino salvar y dejar ilesas las prerrogativas y atribuciones que las leyes le conceden, que debe conservar, que no puede abdicar sin conculcarlas, sin suicidarse, sin perder la dignidad y prestigio que son su vida ante la consideración pública.²⁰

Els lletrats de la corporació municipal, Vicenç Rius i Roca, Marià Pons i Tàrrrech i Francesc Barret, emeteren un dictamen sobre la reial ordre de 7 de juny que es limità a determinar-ne la legalitat o no. Constava de dotze considerants sobre l'adjudicació del projecte d'eixample a Cerdà i de dos considerants sobre l'encàrrec a l'enginyer del projecte d'ordenances de construcció i de policia urbana. Dictaminaren que l'esmentada reial ordre «desconoce y menoscaba el le-

19. Les bases per al concurs deien textualment: «Terminado el plazo el Ayuntamiento procederá á la adopción del proyecto que en su concepto llene más acertadamente las condiciones del programa, valiéndose para el cabal éxito de su resolución de las Corporaciones y personas que puedan ilustrarle en la forma que estime mas conveniente» (*Diario de Barcelona*, 17-IV-1859, pàg. 4.199).

20. AMAB, exp. 1.375, peça 3a, carta de Josep Santa-Maria a Ignasi Llasera i Esteve, 30-V-1859.

gítimo ejercicio que ese Ayuntamiento estaba haciendo de la atribución de deliberar sobre los obgetos espresados [formació i alineació de carrers, millores materials] en los números 3.º y 4.º del artículo 81. de la ley vigente [...]. Que en cuanto encarga á un particular la formación de las ordenanzas de construcción y de policía urbana al efecto de que las aprueben los respectivos Ministerios [...], no deja salva, cual corresponde que lo quede, la otra atribución que compete á V. E. [l'Ajuntament] en virtud del número 1.º del mismo artículo de la ley».²¹

El 9 de juliol, l'alcalde envià al governador civil l'exposició a la reina aprovada pel ple, en demanda de la derogació de la reial ordre de 7 de juny, que adjudicava la construcció de l'eixample al projecte de Cerdà, i li comunicà que l'Ajuntament havia nomenat una comissió de tres regidors per desplaçar-se a Madrid a exposar verbalment al govern i gestionar aquesta demanda. L'exposició recollia les raons legals del dictamen dels lletrats, però hi incorporava també les raons polítiques, humanes i sentimentals cap a aquesta ciutat:

Que tiene su razón de ser, que tiene vida propia, como la tiene un individuo; ella debe pues darse cuenta de su existencia, ella está en el deber de conocer y apreciar las condiciones de su desenvolvimiento, de su desarrollo moral y material, por que según sean estos, se afianza ó destruye su porvenir, se consolidan ó caen por tierra los inmensos gérmenes de su prosperidad y pujanza actual y futura [...] y sobre todo queda siempre en pié el hecho singularísimo, quizá sin egemplar en la historia de un pueblo, de haberse adoptado para su estensión un plano, privándose al Ayuntamiento del derecho de deliberar acerca del mismo, de conocer y dar su opinión sobre sus más o menos favorables condiciones [...]. El Ayuntamiento no acierta á esplicarse el por qué el ingeniero Cerdá huyendo, como quien dice, del concurso, lidia honrosa para el verdadero saber, para el artista de corazón, se apresuró a buscar la aprobación de sus obras fuera de aquella vía natural, la más propia, para recoger merecidos laureles [...]. ¿Cómo es posible, Señora, que tratándose de mejoras materiales y en un asunto que afecta á Barcelona, el Ayuntamiento no sepa siquiera lo que se ha resuelto, ni cómo se ha resuelto? [...] De todas maneras, Señora, la Real orden mencionada vulnera hondamente y mina por su base las atribuciones de esta Corporación.²²

Al diari de la Comissió de l'Ajuntament (composta per Gil Bech, Pedro Collaso i Gil i Clemente López) que es desplaçà a Madrid –que transcriu les converses amb el president del govern i els ministres– es llegeix en reiterades ocasions la petició al president O'Donnell i als ministres de Foment (Rafael Bustos Castilla, marquès de Corvera), d'Estat (Saturnino Calderón Collantes), de Governació (José Posada Herrera) i de Marina (José Mac-Crohon) que convencessin Ildefons Cerdà perquè es presentés al concurs convocat per l'Ajuntament.²³ Els ministres d'Estat, Marina i Governació hi estigueren d'acord.

21. AMAB, exp. 1.375, peça 3a.

22. AMAB, exp. 1.375, peça 3a.

23. *Diario memoria de la Comisión del Escmo Ayuntamiento Constitucional de Barcelona en la Corte en el año 1859*, a AMAB, exp. 1.375, peça 7a.

El president O'Donnell, a l'entrevista amb la Comissió, el 2 d'agost, ocultà que la qüestió ja estava resolta per reial ordre de 31 de juliol, i suggerí que se celebrés el concurs i que es remetessin al govern els projectes que reunissin millors condicions perquè, comparant-los amb el de Cerdà, el govern decidís (que era el que en realitat dictaminava l'esmentada reial ordre). Els comissionats acceptaren la idea, «pero haciendo mención espresa de que el plano de Cerdà debía someterse al concurso como todos los demás». A l'entrevista del 5 d'agost al Ministeri de Foment, la Comissió manifestà que «mal podía existir esta animosidad [contra Cerdà] cuando el Ayuntamiento se hallaba muy dispuesto á hacerle justicia, y hasta podía afirmar que noticiosos algunos individuos de las buenas condiciones del plano, sentían hacia su autor cierta predilección que hubiera tal vez tenido resultados, si venido el plano a concurso, como era debido, hubiesen resultado ciertas aquellas noticias, que en efecto el plano debía venir al concurso por que esta era la mejor y más cabal garantía de bondad y perfección de la obra».

Una dada molt important reflecteix el desconeixement del tema –o la indolència– per part del govern: tant el president com el ministre de Foment –de qui partí la reial ordre de 7 de juny– creien que el projecte de Cerdà aprovat era el mateix que el plànol topogràfic dels voltants de la ciutat de Barcelona que havia traçat el 1855 per encàrrec de l'Ajuntament, amb els estudis afegits a partir de l'autorització del 2 de febrer de l'any en curs. Per tant, no compregueren que l'Ajuntament no volgués el plànol que ell mateix havia aprovat; fins i tot, en una segona entrevista, el ministre de Foment digué que el projecte de Cerdà, aprovat el 7 de juny, era «un corolario del ante-proyecto levantado por él mismo en 1855, y como este había merecido la aprobación del Municipio, seguía de ahí que también la tenía el proyecto actual». No donaren cap importància al concurs convocat pel govern municipal; més encara, el ministre de Foment arribà a dir que l'Ajuntament havia convocat el concurs posteriorment a la reial ordre de 7 de juny, quan en realitat el concurs havia estat autoritzat pel governador civil de Barcelona i la convocatòria havia estat publicada a la *Gaceta de Madrid* i a tots els butlletins oficials de les províncies de l'Estat el mes d'abril. Els regidors barcelonins desplaçats a Madrid continuaren les seves gestions amb els diferents ministres fins al 12 d'agost, en què, al Ministeri de Foment, els comunicaren la reial ordre de 31 de juliol, bé que primer intentaren ocultar la data, però, finalment, els en proporcionaren una còpia.

Els comissionats presentaren la dimissió del seu càrrec de regidors a la sessió del ple del 27 d'agost, provocada directament perquè durant tota l'estada a Madrid se'ls havia ocultat que la qüestió ja estava resolta per la reial ordre de 31 de juliol, «con lo cual entiende no haberse guardado á este Ayuntamiento las consideraciones á que por tantos títulos es acreedor» i també pel que consideraven menyscabament de les atribucions municipals per les recents reials ordres.

En la mateixa sessió s'aprovaren els criteris de composició de la Junta de censura i qualificació dels plànols del concurs: per sorteig entre les ternes proposades per les diverses institucions que formaven la Junta de Policia Urbana, ja que un reial decret de 17 d'agost establia que «la Junta de Policia urbana será oída especialmente sobre la formación de los planos totales o parciales de las poblaciones». Seguint aquestes indicacions, el jurat estigué presidit per un cap superior d'administració, que fou el rector de la Universitat Literària (Víctor Arnau), i

els altres membres, elegits per sorteig, foren un advocat del col·legi de Barcelona amb tres anys de pràctica, un enginyer civil, quatre arquitectes de l'Acadèmia de Belles Arts, un catedràtic de Medicina i un altre de Física o Química del claustre universitari, en concepte de vocals amb la facultat de designar entre ells mateixos qui faria de secretari.

Aquests acords anaren precedits d'una introducció que reafirmava la voluntat de l'Ajuntament d'exercir com a govern més representatiu de la ciutat:

La última R. O. sobre ensanche y el R. D. reorganizando la Junta de Policía urbana han colocado al Exmo. Ayuntamiento en una posición especial y dado á sus acuerdos una norma ó una direccion forzadas [...]. Cuando la principal y única razón que ha dado la primera para negar al Exmo. Ayuntamiento los indispensables derechos que el artículo 81. de la vigente ley sobre su organización y atribuciones le concede, es que no es el Cuerpo municipal persona facultativa para entender en lo que llama pormenores facultativos del plano de ensanche, conviene hacer ver no sólo que el Ayuntamiento no ha hecho el plano, pues ha abierto un concurso para ello, sino que ni siquiera ha juzgado los que en aquel se han presentado: conviene manifestar que facultativa ha sido la confección del plano, y facultativa todavía su censura y calificación.

Després de fer diverses consideracions sobre la conculcació de drets de l'Ajuntament, s'optà per tirar endavant reivindicant i aprofitant al màxim les mínimes possibilitats legals que permetessin al govern municipal exercir com a tal.

El 24 de setembre, el governador civil comunicà a l'alcalde la reial ordre de 17 de setembre, que dictaminava que el projecte de Cerdà s'havia d'exposar al públic amb els que participaven al concurs i que l'Ajuntament havia d'informar sobre tots ells; aquell mateix dia, arribà el plànol tramès per Cerdà a l'Ajuntament perquè fos exposat. Cal retenir aquestes dades perquè, quan la Junta Consultiva de Caminos, Canales y Puertos dictaminà, l'abril de 1860,²⁴ sobre quin era el projecte d'eixample escollit, abans de donar les raons tècniques, que són les principals, exposà una cronologia falsa dels fets:

Este asunto se vio en Consejo de Ministros, y el acuerdo fue que no se anulase la Real orden de 7. de Junio, pues estaba en su derecho, y que se celebrase el certamen el 31. de aquel mes, pero admitiendo el proyecto del Ingeniero Cerdá para que optase como los demás al premio ofrecido. El certamen se verificó, adjudicándose el premio á D. Antonio Rovira, y respecto del estudio del Ingeniero Cerdá, espresa el Ayuntamiento en una esposición á S. M. que no llegó el día 31. á Barcelona, y que por consiguiente no pudo entrar en la competencia, pero que se había espuesto al público entre los otros premiados.²⁵

24. *AHN* (Archivo Histórico Nacional), Fondos Contemporáneos, Serie Ministerio de Obras Públicas, legajo 80, caja 1, copia del Acta de la Sesión de la Junta Consultiva de Caminos, Canales y Puertos, «*Barcelona. Comparación de los dos proyectos de ensanche. 17 abril de 1860*» [al final del document posa data del 24 d'abril de 1860].

25. «*Barcelona. Comparación...*», f. 15 i 16.

El 9 de desembre, l'Ajuntament dirigí una exposició a la reina en què comunicà que el govern municipal no emetria informe valoratiu sobre el projecte de Cerdà ni sobre els que es presentaren al concurs, tal com demanava la reial ordre de 17 de setembre. La raó fou que s'havia celebrat un concurs de participació anònima, amb un jurat, i era el jurat i no l'Ajuntament qui havia de valorar els projectes del concurs, al qual no s'havia presentat Cerdà. De fet, el govern municipal d'aquest període no es pronuncià sobre el plànol de Cerdà; el seu desacord no era amb el projecte, sinó amb el procediment d'adjudicació. A partir del reial decret de 31 de maig de 1860, que confirmava definitivament el projecte d'eixample de Cerdà, donà suport al projecte, com ho expressava el mateix enginyer:

Así es que después que el Gobierno dio el Real decreto de 31 de mayo del año anterior, el Exmo. Ayuntamiento abandonó por completo su actitud anterior, y ha trabajado con ahínco para que el ensanche sea una realidad [...]. Hoy mismo se está ocupando con laudable esmero en dar su informe sobre la parte económica y administrativa del proyecto. Queda pues demostrado que el Ayuntamiento de Barcelona representante de las aspiraciones, necesidades é intereses del Municipio y digno sucesor de aquel que tuvo la gloria de iniciar en la esfera oficial el expediente de ensanche, lejos de oponer rémorras á la realización de esta incomparable mejora, la secunda por todos los medios que á su acción administrativa alcanzan.²⁶

En l'últim període de l'alcaldia de Josep Santa-Maria, a partir de 1863, Ildefons Cerdà fou regidor municipal i s'integrà a la Comissió d'Eixample.

Que s'enderroqui la Ciutadella

El 26 de novembre de 1862, el govern municipal dirigí una exposició a la reina demanant «la más legítima y sentida de sus constantes aspiraciones, el derribo de la Ciudadela». Miquel Garriga i Roca havia preparat el projecte d'enderrocament: la *Memoria acompañatoria del plano de la Ciudadela de Barcelona y proyecto de su derribo*. Es desplaçà una Comissió de regidors (Esteve Castell de Pons, Clemente López i Jordi Miralles) amb Garriga i Roca a Madrid, per tal d'explicar i defensar el projecte davant del govern i altres autoritats polítiques. Mentrestant, l'alcalde i un grup de regidors s'entrevistaren amb el capità general, Luis García Miguel, i n'obtingueren el suport.

L'ambient que la Comissió trobà a Madrid per part del govern fou, aquesta vegada, favorable. D'especial importància seria, com es veié en el futur, l'entusiasme acollida de Joan Prim, enginyer general de l'exèrcit i senador vitalici, que es comprometé a secundar l'enderrocament amb totes les seves forces i, fins i tot, demanà una sessió de treball privada amb Garriga i Roca perquè li expliqués el projecte en detall. Prim aconsellà, a més, que l'Ajuntament aprofités l'avinentsa i demanés la demolició del fort de les Drassanes. L'única oposició amb què es

26. CERDÀ, *Cuatro palabras...*, pàg. 7 i 8.

trobà la Comissió a Madrid fou la d'un grup de propietaris de terrenys de Gràcia, que s'havien desplaçat des de Barcelona i que consideraven que es veurien perjudicats amb l'enderrocament del fort militar.²⁷

Malgrat les bones paraules del govern O'Donnell, Barcelona hagué d'esperar fins a la presidència de Joan Prim, el 1869, per veure l'enderroc de la Ciutadella.

27. Durant aquells anys s'havia estès la idea que l'alliberament d'espai edificable a Barcelona faria baixar els preus dels terrenys.